

SCHRIKBEELDEN

2015 | 3 IVMV online magazine

SCHRIKBEELDEN

INHOUDSOPGAVE

INTRO

1. Sigrid Burg, Heidi de Mare en Inge van der Vlies – SCHRIKBEELDEN. Schrik op schrik, hoe blijft een mens gezond?

COLUMNS

2. Mijke Bleecke, 'Schaamrood....?! VW – slimme marketing of publiek weten?'
3. Gabriël van den Brink, 'Kinderlijk moralisme. Rumor rond Zwarte Piet.'
4. Gabriël van den Brink, 'Ontplofte werelden. Hoe de realiteit door media onzichtbaar wordt.'
5. Gabriël van den Brink, 'Rembrandt in Geldermalsen? De verwording van burgerschap.'
6. Joost Pollmann, 'Schrikbeelden in strips: slecht, slechter, slechtst.'

BESPIEGELING

7. Sigrid Burg, 'Over mijn LIKE, bloggen in twee werelden.'
8. Wilbert Schreurs, 'Van Rome naar Parijs. Milieu als schrikbeeld vanaf de jaren 70 tot nu.'
9. Inge van der Vlies, 'Mens met merk. Monotonie als garantie voor professionaliteit.'

ESSAYS

10. Cécile R.L. Boot, Maarten C.A. van der Sanden, Martin Klein en Frans Meijman, 'The elaboration likelihood model revisited: a biological explanation and a somatic extension'.
11. Gawie Keyser, 'Het theater van shock-and-awe. Het westerse kijkkader en de subversieve werking van IS-geweldsbeelden'.
12. Heidi de Mare, 'Mulvey's one-dimensional system. A last look at "Visual Pleasure"', [English translation of '[Mulvey's eendimensionale systeem](#). Bij dezen dan voor het laatste "Visual Pleasure"', in: *Versus*, no. 2 [1986]: 35-54], translation by Gawie Keyser.
13. Heidi de Mare, Frans Meijman en Suzanne Nieuwenhuis, 'Schrikbeeld: Nee, of toch JA? Orgaantransplantatie in de fictie doorleefd'.
14. Connie Veugen, 'Our abiding fear of the new. Computer games and controversy'.

REVIEWS

15. Leo van Bergen, 'Medische Monsterrakels. Te mooi om waar te zijn', boekbespreking van Cristin O'Keefe Aptowicz, *Dokter Mütter's medische mirakels. De opkomst van de moderne geneeskunde*, plastische chirurgie.
16. Heidi de Mare, 'Laura Mulvey's Legacy – Scary Movie-Scholars?!', bespreking van Laura Mulvey c.s. (eds.), *Feminisms. Diversity, Difference, and Multiplicity in Contemporary Film Cultures*. [AUP 2015].
17. Heidi de Mare, 'Schrikbarend? Over gemak en ongemak van Kunst als bron in Religie en Criminologie', dubbelbespreking van *Apocalyps in kunst* [2014] en themanummer 'De kunst van het verbeelden' van het *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* [2014].

BEELDBIJDRAGEN

18. Tonie van Marle, 'Van schoonheid naar schok en visa vers. De totstandkoming van het kunstproject WAR/RAW'.
19. Dik Nicolai, 'Is, was, komt'.
20. Geertrui van den Brink: 'Wat gebeurt daar?'.

BEELDFORMATIE

21. SCHRIKBEELDEN

Op de omslag van het themanummer een fragment van het stilleven 'Is, was, komt' [2016] van fotograaf Dik Nicolai (c), speciaal voor dit themanummer over SCHRIKBEELDEN gemaakt (bijdrage 19).

SCHRIKBEELDEN

Een van de door navolgers geschilderde versies van het verloren gegane werk De Hel van Jheronimus Bosch, ca. 1550

Schrik op schrik, hoe blijft de mens gezond?

Sigrid Burg, Heidi de Mare en Inge van der Vlies

De persfoto's van vluchtelingen die onder erbarmelijke omstandigheden op zoek zijn naar een schuilplaats in Europa zijn een schrikbeeld geworden. Het zijn foto's, aan de hand waarvan de schrik voor ons gestalte krijgt, maar op zeker twee manieren. De schrik betreft het afgebeelde, de ellende die we zien en wat we ons daarbij vervolgens concreet en persoonlijk kunnen voorstellen. De foto van de kleine jongen die op het strand was gespoeld kan zo'n beeld zijn. Maar de foto's kunnen ons er ook toe aanzetten ons voor te stellen hoe het met deze massale vluchtelingenstroom maatschappelijk verder gaat, hoe ze gaan deelnemen aan, of zullen profiteren van wat in het rijke deel van de wereld is opgebouwd.

Dat is waar dit nummer om draait: hoe wordt dat wat onze schrik aanjaagt bij maatschappelijke ontwikkelingen in beeld gebracht? Het debat over belangrijke ontwikkelingen verloopt niet alleen in woorden, maar ook in beelden. Sterker gezegd, beelden en verbeelding dragen op hun eigen wijze aan dat debat bij. Wij vinden het belangrijk de rol en betekenis van beeld en verbeelding voor het maatschappelijke debat te belichten, zeker waar het gaat om beelden die [persoonlijk] schrik aanjagen. Want iedereen heeft wel eigen voorstellingen en beeldenreeksen die automatisch geactiveerd worden bij het zien en dus interpreteren van schrikbarende beelden.

Beeld & bestaan

Beelden bezitten een eigen overtuigingskracht die van een fundamenteel andere orde is dan van de woorden. Ze tonen voldongen, onontkoombare visuele feiten, die tegelijk niet tastbaar en nabij zijn. Die discrepantie tussen afgebakende voorstelling en onszelf, die abstracte afstand tussen *beeld* en *bestaan*, brengt de verbeelding in beweging. *Schrik*beelden zijn juist daarom buitengewoon informatief – ze brengen ons ertoe te expliciteren hoe we in het leven staan, welke verwachtingen we van ons bestaan hebben, gegeven de angst en vrees die ze oproepen.

Schrikbeelden, zoals in dit themanummer opgevat, gaan altijd uit boven dat wat het beeld laat zien, ze gaan vooral ook over de afschrikwekkende voorstellingen die de beelden oproepen. De beelden jagen schrik aan omdat ze voorstellingswerelden oproepen waarin gekoesterde waarden ter discussie komen te staan en gevaar lopen. Beelden zijn bij uitstek in staat die geestelijke wereld present te stellen, door hun vermogen contrasten uit te vergroten en deze levendig voor ogen te stellen, onder het autoritaire, dwingende devies: zo is het en niet anders.

Moderne proliferatie van de schrik

In de vroegmoderne tijd bracht het beeld van de Hel alle schrikbeelden onder eenzelfde christelijke noemer – zoals geschilderd door Jeroen Bosch en vele anderen in zijn tijd:

Voor ons is het [...] niet zo eenvoudig om de hel van Bosch te ervaren zoals zijn tijdgenoten dat deden. Zij waren door allerlei literatuur en vele preken vertrouwd met de verschrikkingen van de hel en de gruwelijke kwellingen die de verdoemden moesten ondergaan. Ze wisten van de afwisseling van extreme koude en dodelijke hitte, de overal opstijgende rook en stijgende damp die naar adem deed snakken. Ze zullen het kribben en sissen van duivels hebben gehoord, maar nog indringender het gejammer van de gefolterden. Sommige van de slachtoffers tonen hun wanhoop, zoals de schreeuwende zielen die in de tent op de rechtervleugel opeengedrongen verzameld zijn. Weer anderen staren afgestompt voor zich uit. Men kan echter moeilijk aannemen dat ze ongevoelig geworden zijn voor de folterende pijnen. In de Middeleeuwen werd gedacht dat de pijnen in hoogste intensiteit aanhielden, maar ook dat de gruwelijke verminkte zielen voortdurend herstelden om daarna hun lijden opnieuw te ondergaan. En dit niet tijdelijk, maar voor alle eeuwigheid.¹

De huidige tijd van globalisering laat zich evenwel kennen door een disparate waaier aan beelden die ons schrik aanjagen, persoonlijk of groepsgewijs, professioneel of academisch, direct visueel of meer abstract. In dit nummer brengen we meer dan een dozijn voorbeelden voor het voetlicht, en buigen we ons over **SCHRIKBEELDEN**, met de vraag welke rol zij in de maatschappij spelen.

In dit themanummer is er, naast persfotografie, ook aandacht voor allerlei andere beeldsoorten. Strip, game, film, reclame, medische beelden, fotografie, sociale media, grafiek en schilderkunst. Columns, bespiegelingen, essays en boekbesprekingen vormen het palet dat we in dit derde nummer ter overweging aanbieden.

De bijdragen

De persfotografie waarmee we begonnen, en waarvan in de beeldformatie enkele zijn opgenomen, is ook onderwerp van twee columns: één over de effecten van deze persfotografie op ons wereldbeeld [**bijdrage 4**] en één naar aanleiding van de problemen die zich bij het inrichten van Nederlandse azc's [**bijdrage 5**] voordoeden, beide van Gabriël van den Brink.

Een belangrijke vraag is ook hoe gevoelig we zijn voor schrikbarende gevaren die zich van buitenaf aandienen. Opmerkelijk is dat zowel de maatschappij als de mens daarin beperkt is. Zo laat Wilbert Schreurs zien dat de maatschappelijke angst nu omtrent het klimaat [**bijdrage 8**] qua houding en reactie maar weinig verschilt van de argumenten die in de jaren zeventig de ronde deden. Van de andere kant blijkt uit een studie van enkele medici – Cecile Boot, Maarten van der Sanden, Martin Klein en Frans J. Meijman – dat ook de biologische dimensie [**bijdrage 10**] een rol speelt: als je ziek bent en pijn hebt, is het nog moeilijker om met schrikbeelden van buitenaf om te gaan.

Er zijn beelden die willens en wetens schrik aanjagen. Joost Pollmann schrijft over de toename aan gruwelijke stripfiguren [*bijdrage 6*], maar vraagt zich af of dat schrik-effect eindeloos door kan gaan. Inge van der Vlies beschrijft daarvan het tegendeel, namelijk wat er gebeurt als professionals ontdaan zijn van elke persoonlijke noot, en zij verworden tot universele logo's [*bijdrage 9*]. Beide vooruitzichten jagen hen schrik aan, zo blijkt.

Films en televisieseries tonen zaken die daarbuiten vaak moeilijk bespreekbaar zijn. Denk aan de heikele kwestie van de orgaandonatie [*bijdrage 13*], waarbij een eenvoudig JA of NEE, voldoende lijkt om aan de vraag naar organen te voldoen. Heidi de Mare, Frans Meijman en Suzanne Nieuwenhuis laten in hun analyse van film- en televisiedrama zien, dat schrikbeelden uitwijken naar de fictie. Ook de overvloedige IS-beeldpropaganda dwingt tot reflectie, vooral hoe we deze tegemoet treden. Gawie Keyser wijst erop dat inzicht in het westerse kijkkader [*bijdrage 11*], de fundamentele aspecten die we ons via de fictie van met name Hollywood hebben eigen gemaakt in termen van beschaafde waarden, aandacht voor het gelaat en empathie, cruciaal zijn om ons teweer te stellen tegen deze vorm van terreur.

De nieuwe media – game, smartphone en internet – brengen nieuwe schrik te weeg. Dat gebeurt automatisch bij elke nieuwe technische vinding, zoals Connie Veugen laat zien aan de hand van de eerste schrikreacties op de komst van de game [*bijdrage 14*]. De verbeelding slaat op hol, in de zin dat het hele mens- en wereldbeeld op zijn kop wordt gezet. Sigrid Burg laat zien hoe de schrik haar om het hart slaat, op het moment dat social media ongebreideld wordt toegeëigend en het permanent online zijn de norm wordt voor een grote groep jongeren, en er geen enkele sprake is van enige reflectie [*bijdrage 7*].

Samen zetten ze een stevig betoog neer, waarin zowel gepleit wordt voor historisch besef, als het zoeken naar een juiste middenweg waarin het nieuwe wordt binnengehaald, zonder je er gedachteloos totaal aan over te geven.

Maar ook maatschappelijke ontwikkelingen kunnen aanleiding zijn tot schrik. Er zijn beelden die in de loop van hun bestaan van betekenis veranderen, en dat primair omdat de maatschappelijke context zich wijzigt. Dat geldt voor het imago van VW waarover Mijke Bleecke schrijft [*bijdrage 2*], maar ook voor dat van Zwarte Piet waarover Gabriël van den Brink zich buigt [*bijdrage 3*]. In beide gevallen is het imago geschaad, onbetrouwbaar geworden en worden ze publiekelijk met argwaan aanschouwd. Zo kan het beelden vergaan. In beide gevallen is het zaak om met een zekere distantie deze schrikreacties te onderzoeken, en dat is wat beiden in hun respectievelijke column voordoen.

Het nadenken over dit soort schrikbeelden, speelt zich af op een meta niveau. Dat geldt ook voor de schrik die teweeg wordt gebracht door wat zich in de academische sferen zoal afspeelt. In plaats van fundamentele vragen te stellen over beeld en verbeelding, doemen dreigende scenario's op. Het visuele register wordt verdonkeremaand en verdwijnt als autonoom domein letterlijk uit het zicht, een zorg die Heidi de Mare in twee boekbesprekingen onder woorden brengt. Enerzijds lijkt er een toename te zijn van academici als criminologen, theologen en filosofen die de hele beeldcultuur – van Kunst tot en met de game – beschouwen als gemakkelijk toegankelijk bewijs voor eigen beweringen en duidingen [*bijdrage 17*]. Anderzijds worden beeldcultuur en fictie [Hollywood, Scandinavisch] door postmoderne en feministische filmtheoretici uitgehold, verdacht gemaakt en aangeklaagd [*bijdrage 16*]. De flirt met de Iraanse 'women [gesluisde] cinema', die de door Laura Mulvey in 1975 gepostuleerde 'male gaze' zou kunnen voorkomen, is nauwelijks

onschuldig te noemen. Het is niet alleen naïef en onwetenschappelijke, maar ook een desastreuze uitholling van de westerse cultuur van binnenuit die al enige tijd gaande is, zoals Heidi de Mare in haar artikel uit 1986 over de feministische filmtheorie schreef. Daarom is in dit nummer daarvan een Engelse vertaling [door Gawie Keyser] beschikbaar [**bijdrage 12**].

Tot slot – dit keer nemen we ook een aantal zelfstandige bijdragen op van beeldmakers. Geertrui van den Brink [**bijdrage 20**] schilderde de schrik die zich aftekent op het gelaat, in het oog van een vrouw, de toeschouwer aanzettend na te denken over de gruwel die zich mogelijk voor haar ogen aan het voltrekken is. Tonie van Marle die, via de geschiedenis van de beeldende kunst, al reflecterend, beelden heeft gemaakt van gezichtsmismaakten uit WO I [**bijdrage 18**]. Een kwestie die overigens aansluit bij *Dokter Mütters medische mirakels* door Leo van Bergen [**bijdrage 15**]. Dik Nicolai ten slotte, componeerde een fotografisch stilleven dat ook fungeert als entree op de IVMV-homepage van dit no. 3, aan de hand waarvan hij de toeschouwer wil laten nadenken over de kanteling die de wereld op dit moment doormaakt [**bijdrage 19**].

‘Schrik op schrik, hoe blijft een mens gezond?’

U zult begrijpen dat we met dit themanummer een remedie voorstellen als het gaat om schrikbeelden. Of eigenlijk vele manieren om ons te weer te stellen als schrik je overkomt, persoonlijk, maar zeker ook als het zich maatschappelijk aandient. Schrik aanjagen is makkelijk, en kan op vele manieren. Schrik bedwingen kan door stil te staan bij wat er zich eigenlijk voltrekt. Die afstand helpt: om niet door schrik te worden overmand, niet te worden meegezogen in een voorstelling die nimmer de hele werkelijkheid zal omvatten. Omwille van die veelzijdigheid is het goed dat de schrik zijn plaats wordt gewezen, door de schrikbeelden als denkmiddelen te zien die ons inzichten geven in onszelf én door het [in de

herinnering] oproepen van andere beelden uit onze rijke beeldarchief die het evenwicht kunnen terugbrengen. Dat hopen we in de nabije toekomst ook te doen met tweehonderd jaar Frankenstein-verbeelding, waar we al eerder een begin mee hebben gemaakt.

Amsterdam, Berlijn, Kaapstad, Leiden & München

¹ Walter Bosing, *Tussen hemel en hel*. Hiëronymus Bosch, 1973/ 2001: 36.